

Ivan Lay
Zagreb, Moše Pijade 89

Sociologija u prostornom planiranju*

1. Prostor u društvenom procesu

Prividno negativna činjenica, da je naša zemlja među većinom razvijenih zemalja u svijetu, jedna od rijetkih, koja je, usprkos vrlo ubrzanog procesa deagrizacije, na veoma niskom stupnju *procesa urbanizacije*, trebala bi biti *polazna točka nade* u nove kreativne mogućnosti i razvijanje potencijala za razvoj našeg društva.

To je *velika šansa* da se oslobode i pokrenu sve zapretane i otuđene snage našeg čovjeka i društva i u našem prostoru i našem vremenu tako anticipira dio procesa ostvarivanja totaliteta *čovjeka i društva*.

Treba pitati: zašto apokaliptična buka u nas o tome kako nas tobože već zamalo nije pregazio »proces urbanizacije«? Iako ta buka psihološki nije neobična, ona nije adekvatna činjenicama i uzroku, osobito kada glas dolazi i iz nekih stručnih »krugova«. On je naročito jak kada se pokreće dijalog *o akciji*. Kao da su nam neka mjerila ili »radari« svijesti (možda i savjesti?) — zakazali? Ponašamo se kao da možemo cijeli vijek živjeti u nepospremljenom prostoru, a vani u društvu čuje se povik za kulturnom revolucijom ili o nastupu ekološke katastrofe.

2. Proces urbanizacije — dio jedinstvenog društvenog procesa u prostoru

Nepotpuna informiranost o svjetskim i našim *razvojnim društvenim procesima*, o njihovim složenim interakcijama i novim povratnim odnosima faktora koji ih uvjetuju, o dimenzijama i karakteru snaga »subsistema« koji ih često pokreću prema drugom cilju, kao i nepoznavanje *čovjeka* (čovjeka kao takvog) koji je u tim procesima *više objekt* nego subjekt, doveli su možda i do nejedinstvenog stava o definicijama tih pojmova, a jedinstvenih *procesa i pojava*. Zbrka je osobito moguća ako se i ti osnovni pojmovi i kauzalne veze između etapa razvoja i aspekata *jedinstvenog društvenog procesa* žele »znanstveno« rastavljati na sastavne elemente (oni su »stručno« specijalistički već godinama dihotomski i svakojako razdvojeni).¹ Ni u ime čega ne mogu se rastavljati i izolirano ocjenjivati društveni sadržaji immanentni obliku ili procesu u kojem žive, jer to odmah ima posljedice po prostor i vrijeme.²

* Ovaj rad, nastao iz ugla urbanističke prakse, samo je poticaj za razmišljanje na temu čovjeka i prostora (autor).

¹ Ako ih još prema teorijskim i praktičnim aspektima ciljeva podijelimo na više i niže »nivo« i razmatramo u odnosu na raznorodne misaone kategorije — svaki sa stajališta svoje struke, rutinski, bez osjećaja za cjelovitost — onda su nesporazumi, kaotična situacija — tu!

² Upravo zato neke takve neizrečene, prisutne i moguće situacije za ljudske odnose u svakidašnjem prostoru i vremenu, a relevantne za sociologiju humanog prostora u ovom radu želim ilustrirati.

3. Neki primjeri pojmovnih nesporazuma o prostoru

Uzmemo li kao prvi primjer pojam »*proces urbanizacije*« u nas, zapaziti ćemo kako je osjetljiv neizdiferenciran ali cjelovit pristup naoko jasnom pojmu urbanizacije. Bez poznavanja vakuuma i »stvarnog raskoraka« između dinamike deagrarizacije i industrijalizacije u našim specifičnim prilikama, po stupnju »*procesa urbanizacije*«, izolirano uzetom, bili bismo među prvima u Evropi. Promotrimo li tu pojavu nešto bolje i disperziju radništva identificiramo kao osnovni faktor deagrarizacije, situacija se znatno mijenja. Gledano kroz uobičajeni odnos dvaju pokazatelja u jedinstvenom korelativnom procesu *deagrarizacija — industrijalizacija — urbanizacija*, kada izvršimo samo grubu diferencijaciju novih »radnika« (sa sela), koji bi po većini teoretičara i po logici trebali biti presudan faktor *procesa urbanizacije*, uviđamo potpuno drugačiju »reduciranu sliku« snage tog »faktora« (osobito iz grafikona o njihovoj strukturi). A rezultat djelovanja na »proces urbanizacije« je iznenađujuće oslabljen.

Doduše, proces je industrijalizacije u nas (koji je od druge polovine ovog stoljeća — nakon Oslobođenja napredovao više nego za cijelo jedno stoljeće ranije) snažno privukao masu ljudi iz sela u grad, ali to ne znači da se istodobno i proces urbanizacije odvijao *brže*. Procesom disperzije dio tog radništva živi i dalje na selu a radi u gradu, drugi dio koji se preselio u grad inercijom grad više *ruralizira* nego što se sam urbanizira, a treći dio deagrariziranih seljaka fluktuirao izvan zemlje. Stoga, što se tiče mehanizma »procesa urbanizacije«, rezultat biva usporeno kretanje prema urbanom društvu. Odatle je u nas i nerealan strah da će nas »proces urbanizacije« i »urbana revolucija« brzo pregaziti i da nećemo dospjeti urediti naš socijalni prostor i redefinirati *sociologijsku misao* u aktualnoj etapi samoupravnog socijalizma.

Ako bismo, dalje, htjeli »popuniti« prazninu *uzajamne neinformiranosti* u nas samo — u slučaju pojma čovjek, onda bismo simplificirano govoreći tog čovjeka vidjeli kao *središte* (subjekta) sistema u tri (sve veća) koncentrična kruga: arhitekture (uže shvaćeno: stana — *kuće*), urbanizma (sela — *grada*), sociologije (grupe — *društva*) i politike (vladajućeg *društvenog sistema*). Prve dvije su kategorije prostora a druge društva ali se uglavnom radi o »čovjeku i prostoru«. Najmanji pomak od »uloge« čovjeka kao subjekta prostora u bilo kojoj kategoriji (društvenog totaliteta) remeti ravnotežu svakidašnjeg života.³ Uspijemo li sagledati položaj čovjeka kao subjekta društvenog prostora prilikom arhitektonskog i urbanističkog tretmana (planiranja kao izraza relacije čovjek—prostor), onda smo na realnom tlu humanizma i sociologijske misli.

Historijsko-urbanističkim analizama gradova, arhitektonske i urbane misli, te dokumentacije o programskim idejama i o izgradnji u prostoru, može se utvrditi da je naročito posljednjih 200 godina (od početka industrijske ere), čovjek potiskivan i više nego često tretiran kao *objekt* arhitektonskog, a još više socijalnog, urbanog i ostalih aspekata prostora zemlje u kojoj živi. Prema tome, čovjek je sveden na objekt prije nego su ga u svojim projektima tako tretirali arhitekti. No, sociologijskim bi postupkom i tu postupno trebalo istražiti korijene čovjekovog otuđenja. Nastojat ću na to bar letimično podsjetiti.

4. Proces urbanizacije i sociologija

Historijski, *sociologija* nije mlađa od urbanizacije. Razvoj industrije i urbanizacije doveo je već u XVIII st. *predznanstvenu sociologijsku misao* kroz akciju (1789.) do zrenja, a nakon prvog stoljeća trajanja industrijalizacije (sredina 19. st.), iza kojeg nastaje društvena kriza, rađa se u brizi za društvo i *sociologijska kritička*

³ Ne zaboravimo pritom na posljedice po čovjeka (frustracija i tendencija ka deformaciji ličnosti uslijed psiholoških aspekata alijenacije, što konačno — završava u totalnom otuđenju).

misao. Tada se ta znanstveno oformljena, iako u životu klasno podvojena, misao naziva sociologija. Istovremeno iz procesa urbanizacije počinje i »briga« za prostor. Ako u vezi sa tempom urbanizacije zanemarimo donekle prvi period uspona industrije, možemo smatrati da *sociologija istodobno* starta sa *procesima prijelaza* kapitalizma u fazu imperijalizma. Oba su fenomena, dakle, jednako mlada, jer je *predznanstvena misao o društvu inherentni dio i tog procesa i društva* (»gradovi se centraliziraju kao i kapital« — Engels).

Sociologija je odavno prestala biti mladom naukom. No, možda je za transdisciplinarni dodir s drugim znanostima zanimljiva njena priroda, tj. da je ipak kao jedna od mladih humanističkih znanosti, najbližih čovjeku, predmetno ujedno i *najkompleksnija*. Ona se bavi životom čovjeka u društvu, koji je »najživlji« i pun kontraverzija. Kako čovjek, tako i medij u kojem živi (prirodni prostor i društvo). Iako još nije posve jasan milenijski put čovjeka od prve misli o društvu do znanstvene sociologijske svijesti ipak je bliže do društvene *kreacije*. Put čovjeka same sebi kao društvenom biću, izgleda da je najduži zbog njegove mikrokozmičke dimenzije i inercije po kojoj i danas prolazi u *sjeni* protivurječja prošlosti.

U činjenici da čovjek u svojim samoopažanjima nije krenuo logičnim putem (»od sebe« samoga ka sebi), već je pogled gotovo »djetinjasto« skrenuo na ono što je najdalje i najnepoznatije, mogao bi se korijeniti, i odnos prema sociologijskom razumijevanju ponašanja čovjeka u prošlim, sadašnjim i budućim epohama. Spor razvoj spoznaje o *djelovanju društvene svijesti* usporio je društvene procese, s jedne strane, a, s druge, to je ključ za dublje razumijevanje duha i karaktera tipično *ljudskog* mikrokozmičkog entiteta. Iako je čovjek rano izašao iz »pećine« na sunce, kao da je predugo ostao u »pećini vlastita duha«.

5. Sociologija prostora

Mada je istina da se sociologija konstituirala relativno kasno, ipak je neki — čak i naši sociolozi pogrešno smatraju »premladom« da bi se uhvatila u koštac s gigantskim novim povijesnim procesima — industrijalizacijom i urbanizacijom. Tretirajući tu znanost o razvoju neki sociolozi su (i kod nas) možda odviše dugim, apstraktnim i akademskim pristupom, a nekada »bestežinskom« spekulativnom metodom, dopustili drugim snagama »spoznaje« (koje to nisu) da ojačaju i sa ljudski nedopuštene (*ne*) *misaone platforme*, tj. prema imperativu rutine i prakse u ime aktualne stvarnosti, već u prvom nastupu našu sociologijsku misao nepravedno obezvrijede. Štete za društvo mogu nastati i od predugih teorijskih dilema o tome, kako da se opća sociologija razgraniči od specijalnih, a posebno da se razgraniči u svojoj nepoželjnoj interferenciji prisutnosti »građanske« i socijalističke etape, i sl. Ona je tako (prisustvom različitih tendencija) *imobilizirana* za akciju, izgubivši mnogo vremena za kreaciju odnosa u našem mladom društvu pogodnom za vlastitu »samoupravnu kreativnost«.

»Postoje mnoga povijesna pitanja koja se mogu istinski shvatiti tek kada se strujanje vremena promatra u čvrstom koritu prostora.«⁴ Stjecanjem iskustva sociologija se u tom našem prostoru Hrvatske rano otrgla od lebdenja i čvrsto se našla na svom tlu. Osim zahvata specijalnih aspekata relevantnih za naše društvo (samoupravljanje) najjače se razvila *sociologija sela*, a tek uskoro *grada i društvenog prostora*. Ona je onakva kakvu današnje, za njenu primjenu nedovoljno pripremljeno, društvo treba. Danas, više nego ikada *sociologija humanog prostora*, a posebno urbana sociologija treba istražiti najkraće metodologijske puteve do *akcije* u društvu, prije nego postane kasno za »preobrazbu društva« i za nove vizije o njegovom razvoju. Samo se onaj društveni koncept i metoda ostvaruju, koji su misaono najfundiraniji, a u povijesnoj svakidašnjoj stvarnosti najkreativniji i *najodlučniji*. Urbana sociologija treba da prevlada arhitektonsku misao XX stoljeća

⁴ Prelog, Milan, »Kamena svjedočanstva«, Zagreb, *Okolje*, No 100, 15—29. 1. 1976.

iscrpljenu u funkcionalizmu i zamijeni je koncepcijom »po mjeri čovjeka« kao pripadnika zajednice. Zato prije svega treba pristupiti rješavanju naslijeđenih problema i istražiti pojave »oboljelih« dijelova društva, koji su ujedno i nosioci zapreka razvoja »zdravog društva«.

Kada razmišljanje o preobražaju odnosa čovjeka i društva želimo realizirati u procesu *transformacije nekog prostora*, onda uvijek treba krenuti od čovjeka prostoru — od čovjeka kao *subjekta* društva, kreatora i nosioca tog procesa. Time se dotičemo sociologije aspiracija. Za to pak je potrebna *sociologija (humanog) prostora*.

Uvijek se mislilo da će društvene nevolje (time i »asocijalne« ideje) kao »otrovne biljke«, ponikle u plimi jedne deformirane društvene stvarnosti (prije svega socijalne *neravnopravnosti*), »uvenuti« nestankom plime ili generacije te epohe. Međutim, one su se uvijek, kao i danas, ponovo javljale transformirane u »novom« ruhu epohe, bilo kao izvorne teorijske zablude ili prevladane spoznaje.

Mnoge tendencije, kao baština vremena koje je prethodilo *socijalističkom* konceptu društva (i na našoj današnjoj životnoj pozornici) i danas su žilavo prisutne. One žive u obliku predrasuda *predugo*. Njihova utkanost u život i u nas same, dovoljan je dokaz za navedenu tvrdnju, ali i za žilavost kontinuiteta jedne društvene misli kao uzročnika negativnih tendencija u jednom društvu.

Zato vjerujem da žarište prije svega treba tražiti oko nas i u nama, posebno jer smo usvajajući prividne pojmove i zamjenjujući njima stvarni društveni sadržaj pobrkali ono osnovno o ljudskoj zajednici.

6. Tragom sociologijske misli našeg doba

Naše je vrijeme u znaku društvenih procesa nastalih u Evropi nakon prve industrijalizacije sa razvojem imperijalizma, a koji egzistiraju u obliku industrijalizacije, čije pak je naličje naš proces *urbanizacije*. Iako nam posljednja etapa razvoja pruža više aktualnih elemenata o specifičnim aspektima tog procesa, letimično ćemo se osvrnuti na slijed *sociologijske misli* u oblikovanju prostora, koja je iz srednjoevropske kulturne sfere stizala i najviše utjecala na naše društvo i naš prostor (ponekad i sa zakašnjenjem od pola stoljeća). Da bih podsjetio na skromne dimenzije tih procesa u nas dovoljno je spomenuti da je na početku XIX st. London imao blizu 1.000.000, Graz oko 30.000, a Zagreb oko 6.000 stanovnika. Dok je Engleska u to vrijeme imala preko 30% gradskog stanovništva, mi smo taj stupanj postigli tek 160 godina poslije nje. Zato i našim problemima urbanizacije moramo drugačije pristupiti i prosuđivati specifični polagani historijski rast naših gradova, koji će diferenciranim mjerilima dobiti višu vrijednost od one koju dobivamo primjenom simplificiranih kriterija. Naš mentalitet sklon vrednovanju u uskim lokalnim mjerilima, a ne u kontekstu svjetskih procesa, obezvrijedio je u praksi mnoge vrijednosti i potencijale (od ekonomskih i kulturnih, do ekoloških).

U želji da uhvatimo kontinuitet procesa preobražavanja društva od predindustrijskog feudalnog do budućeg kibernetskog urbanog, a zbog nausaglašenosti razvoja teorije *arhitekture, urbaznima i sociologije*, ne možemo posve zanemariti prvu fazu industrijalizacije. Iako dugo nije uzela takvog maha da bi odmah imala vidne učinke na proces urbanizacije na nju se moramo osvrnuti zbog drugog učinka na samog čovjeka. To je doba nastupajućeg »racionalizma«, kada je feudalno društvo u »neracionalnim« stilovima baroka kao u raskošnim prostornim okvirima polako odumiralo. Rađanjem prve industrije u *čovjeku — biću*, »radnik« se počeo odvajati od »čovjeka«, što je urodilo podvajanjem i rascjepom njegove svijesti i postepenim potiskivanjem *bića* u njemu samom. Nedopuštenim rastavljanjem i atomiziranjem čovjekovog bića počelo je »rastavljanje svijeta« i velika drama *otuđenja*.

Što je čovjeka odvelo na put da bogatstvo tehničkih vrijednosti usmjeri ka samouništenju?

S. Giedion socijalnu dimenziju dolaska stroja opisuje riječima: »Političke revolucije završavaju osim toga posle izvesnog vremena u novoj socijalnoj ravnoteži; a ravnoteža, koju je čovek izgubio usled industrijske revolucije ni do danas nije uspostavljena. Najupadljivija posledica industrijske revolucije ostaje uništenje unutrašnjeg mira i sigurnosti čoveka. Individua tone u težnji za produkcijom: produkcija jede individuu«.⁵

Prije nego nas znatiželja za spektakularnom »aktualizacijom« sukoba u sferi prividne antinomije sociologijske i arhitektonske misli o prostoru ne odvede sa izvora problema, zastanimo na početku *našeg vremena — otuđenja* (onečovječenja), koje još možemo nazvati i doba *oslobođenja ljudske ličnosti*.

Gledajući tako proizlazi kao da su povjesničari završetak srednjeg vijeka pogrešno antidatirali za oko 300 godina, jer stvarni Novi vijek ne počima otkrićem Amerike (prostora) već otkrićem i oslobođenjem — *čovjeka*. Istodobno s pojavom industrijalizacije rađa se u XIX st. »moderna arhitektonska misao«, koja je sve do naših dana bila (kriva) osnova modernoj »urbanoj misli« Proces urbanizacije prije svega je društveni proces i spada u domenu društvenih nauka.

Stari weimarski Goethe je pod dojmom ljepote arhitekture svoga vremena (barok — rokoko) rekao da je arhitektura »zaleđena muzika«, a P. Claudel na početku našeg vijeka u svojoj drami *Grad* veli: »Grad je oblik humaniteta«. Danas mladi S. Castel piše: »Grad nije drugo do prostorni izraz okamenjene društvene bitke koja je u toku« ... dodamo li »za oslobođenje čovjeka« stvoren je preduvjet i otvorena perspektiva za novi pogled i misaoni pristup *gradu*.

7. Sociologija sudionika planiranja prostora

Razvoj neoklasičnog prijelaznog buržuskog perioda uključujući i secesiju obrađen je iscrpno u bogatoj stručnoj literaturi⁶ i na tome se ne treba zadržavati. Sa stajališta suvremenih spoznaja (relevantnih prema Bernoullijevoj uzrečici »Čovjek gradi grad, a grad gradi čovjeka«) želimo osvijetliti predugo trajanje te »kakofonije stilova« (grada kao »okvira«, »posuda«, »ruha«, tj. vanjskog izraza unutrašnjeg života čovjeka), koje su gradili ljudi jednog, da bi u njima danas živjeli ljudi drugog vremena. Imaju li ovi »pravo na svoj grad«? Dokle ide racionalizacija i ušteda, a kada je to osnova za konflikt u prostoru?

U procesu ostvarenja tih gradova i prostora uočavamo tri odlučujuća faktora, od kojih zavisi naš prostor u vremenu:

— *trajnost materijala građenja* iz kojega proizlazi trajnost ideje u vremenu i prostoru;

— *politika vladajućeg »sistema«*, tj. izražava li aspiracije društva odnosno određene klase;

— *uloga sudionika* (prvenstveno arhitekta) u procesu kreiranja prostora i izgradnje objekata i gradova kao svjesnog subjekta ili povlaštenog »privjeska« odnosno instrumenta društva.

Iz pregleda procesa »podizanja« grada vidi se ovaj slijed triju sfera: arhitektura → urbanizam → politički društveni koncept. U realizaciji redosljed može biti i obrnut: odluka o izgradnji → odluka o urbanoj prostornoj koncepciji → odluka o »stilu« ili načinu izgradnje. Sve ove faze osim posljednje prostorno su neopazive.

⁵ Giedion, Sigfried, *Prostor, vrijeme, arhitektura*; Nastajanje nove tradicije, Građevinska knjiga, Beograd 1969, str. 128.

⁶ U nas posebice treba izdvojiti radove: Šušar Stipe, *Od zaseoka do megalopolisa*, Centar za sociologiju sela i grada, Zagreb 1973, te Prelog Milan, *Prostor i vrijeme*, Društvo historičara SRH, Zagreb 1973.

Za suvremenu arhitekturu vidi slijedeće iscrpne bibliografije; (a) Kuterman Udo, *Savremena arhitektura*, Bratstvo i jedinstvo, Novi Sad 1971, str. 239—300; i (b) Lay Vladimir i Ognjen Caldarević, »Selektivna bibliografija iz urbane sociologije«, Zagreb, *Revija za sociologiju*, No 2—3, 1974, str. 119—133.

Zato jer zajedno sa graditeljima planom transponira sadržaj u konačni oblik u prostoru, arhitektu ćemo izdvojiti ne kao umjetnika i demiurga prostora, nego kao društvenog faktora. U naglom rastu svih procesa, koje je industrijalizacija pokrenula i proizvela (od urbanizacije do akademizma u umjetnosti) usmjerenih prosperitetu (jedne klase) izrastao je lik arhitekta kao oblikovaoca i »sređivača« svih prostornih organizama i organizatora prostora (kao arhitekt-urbanist). Je li on, i kada je kadar djelovati »izvan društva«?

Sociolozi bi trebali istražiti koje je i koje bi društvene strukture on trebao biti »udarna igla«, budući da aktivno i konačno sudjeluje u »stvaranju svijeta« oko nas. Tako bi se sveli na realno »neki mehanizmi, koji pridonose mistifikaciji ili apologiji planerske prakse.«⁷ Izuzetan društveni značaj i enormna »povlaštenost« tog zvanja natovarili su na njegova leđa i odgovornosti za poslove u kojima on ne sudjeluje. Ali bez obzira na vrijeme i politički sistem njegova je uloga (samim tim što svoje »misli« o našem individualnom, stambenom, radnom i socijalnom prostoru izgovara »riječima« u trajnom materijalu) ogromna. Učinak je njegovog mogućeg (ne)djela jedinstven u povijesti, jer objekti i gradovi materijalno nadživljuju više generacija, a nekad i stoljeća. Taj fenomen nije sociologijski jasno uočen. U urbanizmu je »moć« djelovanja arhitekta daleko veća nego u arhitekturi. To nas ne smije dovesti u zabludu kako je njegova uloga nezavisna od *društva* u kojem je formiran. Želimo potaknuti na razmišljanje kako bi u budućem urbanizmu kao izazovu postali svjesni, što bi sve izradi plana ili projekta mogla pridonijeti *sociologijska misao*.

Da je »parni stroj mati industrijskih gradova« (Marx) samo je prvi princip i stihijske urbanizacije, koji je odmah krenuo u »raskorak« i rezultirao velikim »duhovnim nesporazumom« između »ljudskosti i stroja« u čovjeku samom i njegovoj misaonoj sferi. Novi materijali i strojevi bili su podloga razvoja tehnike građevinarstva, što je arhitekturi omogućilo da prati i »čvrsto« materijalizira rastući kapitalizam i procvat eklektičkih stilova do neoklasičnih kulisa (lažne »monumentalnosti«). Vladare su zamijenili nosioci kapitala i mjesto dvorova i katedrala dižu se pred očima malog »čovjeka na raskršću« (poškropljenog još svojom krvlju od prvog pokušaja oslobađanja) novi hramovi kao simboli ekonomske moći (banke, burze itd.). Tako od profita njegovog rada nastaje kapitalistički konglomerat — grad i arhitektura milijunskih i manjih gradova Evrope. To je doba izazova i velikih šansi arhitekata u društvu, a koji su nužno postali sa geometrima i urbanisti. S druge strane, oni koji su preokupirani sudbinom čovjeka u valu reakcije na industrijalizaciju (romantizam) nastoje graditi »utopijska naselja«, bez dublje društvene i znanstvene podloge kao pokušaj rješenja naraslih društvenih suprotnosti.

Sva djela u kojima se ocrtava teorijska misao tih stoljeća (od »Ženevskih pisama« Saint-Simona, Engelsa, A. Loosa do »Atenske povelje« Le Corbussiera, »Granica rasta«, Lewisa Mumforda i »Ove jedine zemlje« R. Supeka) teže istom cilju — sreći čovjeka« (B. Russell). Na toj dodirnoj crti teme »čovjek i prostor« u društvu oni su na liniji uspona »svijesti čovjeka o sebi« dosegli cilj ideje o »totalnom čovjeku«. Rascjep je nastao onda kada se misao o obliku odvojila od sadržaja, ideja od prakse. Posljedica je: odvajanje sadržaja od forme u prostoru.

Na jednoj strani ideja o »totalnom čovjeku, koji je Ideja, a ta Ideja koju je već idealizam jednostavno sveo na teoretsku aktivnost i koju je shvatio izvan života kao gotovo u apsolutnom«,⁸ paralizirala je i sam kreativni akt i odvela ga na stranputicu raskida između oblika (arhitekture) i sadržaja (društvenog života). U pothvatu da se raskid prevlada, postupilo se nedopušteno i samodovoljno, tj. skoro uvijek izolirano, pa je zahvaćeni parcijalni sadržaj ograničio taj element stvarnog i po nužnosti takve logike hipostatiziranog ga uzdiže do apsoluta. »Odba-

⁷ Coing Henri, »Grad u planu«, Paris, *Revue française des science politique*, Vol. XXIII, Avril 1973.

⁸ Lefebvre Henri, *Dijalektički materijalizam; Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed, Zagreb 1959, str. 112.

cujući jedan dio sadržaja takav teoretski pristup sankcionira i čini sudbonosnije raspršenje elemenata stvarnosti.⁹ Tako nastaju fetiši i »izmi« *Fetišizam oblika* nastao odvajanjem od totaliteta sadržaja klasičan je primjer tog pogrešnog pristupa u novijoj povijesti arhitektonske prakse. Kao kriva prethodnica on je pripremio nesagledive ekonomske, prostorne, a prije svega *konfliktne situacije u društvu*. Osim toga taj pristup pridonosi zanemarivanju i drugih područja. »Sadržaj, ograničen, izoliran i transponiran u formu postaje nasilan i razara svoju vlastitu realnost.«¹⁰ Općenito neki arhitekti su oblik predugo odvajali od sadržaja, tako, da se predmet o kojem se radi (iako u prostoru prvotno koherentan) u vremenu i duhu dezintegrirao, fetišizirao i pretvorio u otuđenje svoje biti, umjesto da je bio pozitivna faza realnog interdisciplinarnog obuhvata *razvoja totalnog društva*.¹¹

8. Nove tendencije prema današnjici

Iz dojučerašnje horizontalne planimetrijske *rasprostrlosti* naselja (od kojih su neka ostala selo, a druga se razvila u grad ili »velegrad«) kao komponente prostora nikla je težnja za novim »utopijama« da se slijedeći *složenost* života gradske aglomeracije i funkcionalno u prostoru to odrazi. To se pokušalo napuštanjem planimetrijske dvodimenzionalne osnove izgradnje naselja, koja su se zahvaćena procesom urbanizacije počela pretvarati u *grad* zamjenom tehnološki novim strukturama. I utjecaj Le Corbusierova, jednog od najizrazitijih predstavnika *arhitektonske misli* svoga doba (funkcionalizam, kuća — stroj za stanovanje) kao pobornika za rješenje urbane krize shematskim uspostavljanjem *vertikale* predugo je trajao. Neki u Le Corbusierovom »blistavom gradu« budućnosti, obrazovanom na »problematičnoj« vrijednosti tla i u njegovoj metodi (rušenja centra Pariza) vide nastavak Hausmannove djelatnosti, te ističu kako je već Engels utvrdio »da se spekulativnim metodama ne mijenja bitna *sadržina grada*«.

Arhitektonsko oblikovanje i estetsko usklađivanje urbanističkog gabarita tu nije primjereno, jer ne mijenja društvene probleme. Treba imati na umu pravu »sliku grada«, npr. Bostona čija silhueta kao »stršće značenje djelovanja zemljišne vrijednosti u cityu i njegov privredni doprinos u deficitarnim gradskim zonama« (prema rubovima),¹² predstavlja ogromni grafikon *istine* — o društvenim odnosima — u betonu. O posljedicama po ostale funkcije (promet, biosferu itd.) u centru ne treba ni govoriti.

Nije slučaj da je u toj zemlji vertikalnih iskustava nikla centralizaciji posve oprečna ideja, koju je F. L. Wright razradio kao »izlaz iz gradskog kaveza« imajući u vidu ponovni preporod otuđenog čovjeka i put u slobodu u kojoj se može ostvariti nova *organska društvena zajednica*.

Međutim, spoznaja o stramputicama prostora i vremena, oblika i sadržaja, koja je rasla i među planerima, postala je preokupacija mnogih kongresa i literature. Jedno razmišljanje glasi: »Suvremena urbanistička praksa otkriva jednu sramotnu spoznaju u urbanističkoj nauci: za izgradnju novog prostora konceptori (planeri) polaze od kritike postojećeg stanja i okoline, a nikada od temeljnih teorija, od duhovnog i umnog ponašanja i pojmova koji su taj prostor uvjetovali: urbanizam se ne uspeva distancirati od svog objekta.«¹³

Iluzija o nekonfliktnosti socijalističkog društva, koja je u svijetu i u nas dugo egzistirala, potiskivala je razvoj *angažirane sociološkijske misli*. Zavarani tom iluzijom i mi nismo imali jasno stručno razrađen teorijski koncept koji je planeru

⁹ Lefebvre Henri, op. cit., str. 114.

¹⁰ Lefebvre Henri, *Le droit à la ville*, Edition Anthropos, Paris 1968.

¹¹ Parola le Corbusiera da »Društvene revolucije nisu potrebne, njih je moguće izbjeći dobrom arhitekturom i još boljim urbanizmom«, rezultat je precjenjivanja objekta pred subjektom.

¹² Stockli Arnold, *Die Stadt*, Bund Verlag GMBH, Köln 1954, str. 133.

¹³ Viguier, Jean-Paul, »Jedno razmišljanje (Sramotna spoznaja)«, Paris, *Urbanisme*, No 133 (prijevod objavljen u Biltenu Urbanističkog instituta SRH, Zagreb, No 2, 1974).

za konkretne programe razvoja bio nužna prije »zakona« o prostornom planiranju. Sociologijski bi pristup, trebao sadržavati pokazatelje (iz ankete i studija) te detalje o načinu primjene osnovnih načela o društvenim odnosima u prostoru, što bi za planere značilo jasan uvid u *društveni cilj* plana, koji treba transponirati u plan i prostor. Za ovu se tvrdnju kroz posljednja 2 decenija mogu navesti bezbrojna savjetovanja i literatura. U osnovi ona se može po dekadama svesti na ideje ovim redom:

— *prva dekada*: potrebno je zakonodavstvo o urbanističkom planiranju, kako bi se moglo uskladiti sa društvenim (čitaj: ekonomskim) planovima razvoja;

— *druga dekada*: potrebno je razraditi *konceptiju o politici razvoja* gradova i regija, jer su društveni planovi kratkoročni a urbanistički generalni plan (o rastu grada) zajedno sa detaljnim planovima, dugoročan proces;

— *treća dekada*: potrebna nam je društvena (ne čitaj: ekonomska) teorija planiranja, prije svega stručno i detaljno *sociologijski razrađene* društvene pretpostavke o razvoju svakidašnjeg života društva, mogućim i ekonomski realnim te opravdanim aspiracijama, što teorijski i praktički na svim razinama planiranja treba obraditi »sociologija prostora«,¹⁴ a posebno »sociologija prostornog planiranja« (sela—grada i regije).

Iz tog pojednostavljenja vidi se razvoj potrebe da »sociologijska misao« rasvijetli društvene probleme i dade teoretske postavke za programe. U prvoj je fazi društveno planiranje u stvari bilo instrument ekonomske politike. Lišeni premisa o stvarnom društvenom razvoju (koje su političke strukture držale za sebe) i bez složenog mehanizma za njihovo sprovođenje, urbanistički su planovi nužno bili nedovoljni i u nepovoljnijoj situaciji od društvenog plana. U usklađivanju heterogenosti mnogo su pomogla savjetovanja u organizaciji urbanista, te Stalna konferencija gradova. S druge strane, društveni planovi kao *planovi poslovanja proizvođača* bili su često prenapregnuti, što je izazvalo restrikcije, ograničenja i novi nesklad. Osim toga društveni plan nije prikladno tretirao prostor. Tako je urbanistički plan osim politike prostornog razvoja grada trebao postavljati i koncept društvenog razvitka. Time je postao specifičan plan koji je morao sinhronizirati neke privredne elemente (iz društvenog plana), neke neprivredne je morao planirati od pojedinačnih »inve sticionih planova«, a neke elemente osobito u regionalnim planovima, kao sociolo gijske, ni od kuda. Sociologiju su zamijenile srodne discipline: geografija (demo grafija), historija, ekonomija, a koje su tek dodirivale socijalnu strukturu statistič kom evidencijom (u posljednjoj je fazi to metodologijski izmijenjeno, jer se u praksi javljaju i prvi »sociologijski aspekti« prostora, grada i regije; npr. regional ni plan Zagreba 1969).

Prvi dijalog urbanista i sociologa na savjetovanju (1967) treba nastaviti akcijom.

Ako bismo pod pojmom konkretne akcije razumijevali samo timska istraživanja sociologa i urbanista u praksi bez prethodnog temeljitog *teorijskog zakreta* ne bismo daleko stigli.

Prvi je zadatak na putu ka sintezi uspostavljanje *kontinuiteta* sa ogromnom, gotovo nepoznatom građom nastalom odvojeno u krilu sociologije i urbanizma posljednjeg presudnog stoljeća. Tu je građu danas potrebno revalorizirati, posebice rezultate stručnih skupova koji mnogo »istinitije« bilježe *razvoj misli kroz akcije*, nego ikoji drugi dokumenat.

Iz naših *konkretnijih* programa rada urbanih sociologa i urbanista nebi smjelo izostati:

¹⁴ »Ovakva sociologija prostora kako ju treba planer da sagleda nije ni kod nas, a malo gdje u svijetu kao političko-ekonomska teorija u praksi kompleksnog prostornog planiranja uvijek dosljedno provedena« (Lay, Ivan, »Spomenici kulture u prostornom planiranju«, Zbornik *Zaštita spomenika kulture*, Knjiga IV, Jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1963, str. 111).

1) *Teorijski preokret* koji je postao imperativ današnjeg disfunkcionalnog prostora, ali da ni sociolog, ni urbanista, ni arhitekt ne kreiraju subjekt tih procesa-čovjeka i društva kao ni njihov život, nego da samo pomažu otvaranju vizije o novom i usmjeravaju razvoj prema transformaciji u *novu društvo*.

2) *Doprinos sociološke misli* može u tome biti presudan ako sve stihijske »processe urbanizacije« (do planiranja »dezurbanizacije«) samo osvijetli iz ugla čovjeka kao subjekta prostora. Čovjek bi tako ponovo po višem obliku prava stekao slobodu, a to znači *pravo na grad* i sudjelovanje u svom životnom djelu — gradu.

3) Ako omogućiti shvaćanje društvenih činjenica u svjetlu »rastavljanja« i »sastavljanja« svijeta, sociologija je dala mnogo. Od procesa oblikovanja grupa do pitanja kulturnih vrijednosti pod kojima se odvija to »rastavljanje« i sužavanje polja vrednovanja baštinenih *velikih konstanta* društvenog života. Koje sve snage razbijaju prirodne i povijesne sredine i ometaju tvorbu *društvenog prostora*?

Urbani su problemi, prema tome, dio *sociološke* problematike.

4) *Proces urbanizacije* prvenstveno je ljudski i *društveni*, pa tek onda *prostorni* problem a grad je (kao organizacija života u urbanom prostoru) *izraz društva* koje u njemu živi.

5) *Sociologija* utjecaj *vrijednosnih kategorija* kao polaznih konstanti angažirano može proučavati samo u *univerzalnoj perspektivi* razvoja tih društava i čovjeka u društvu i prostoru.

6) Zato najprije treba istražiti *proces modifikacija* (potreba, društvenih odnosa u virtuelnim mogućnostima i čovjeka i proizvodnje) kojima se društvo iz jednog oblika i nivoa transformira u drugi, viši — *novi tip društva*.

7) Današnji čovjek sve više živi *dimenzijom svijeta* i ne može biti dileme da se našao u općoj *mutaciji čovječanstva*. Time promjena, kao imperativ njegovog preobražaja, postaje još kompleksnija. Sa druge strane time i elementi urbanog monocentričnog prostora kao »centra odluke«, ili simbola ekonomske, političke moći bivaju pomalo razarani i kao oblik postaju bespredmetni.

8) *Nesporazumi* u našem društvu na planu čovjek-prostor, izazvani naglim razvojem tehnološke *civilizacije*, zapravo su kulturnog porijekla, jer su se ideje o prostoru najprije u vrednovanju ciljeva pojavile (i promakle) kroz sferu *kulture*. Te ideje kao »ljestvice vrijednosti« u svakom zahvatu u prostoru tek realizacijom postaju *društvena vrijednost* i predmet urbane sociologije. O stupnju kulture i tipu društva dakle, zavisi odnos sadržaja i oblika.

9) Danas se nakon atomske i kozmičke ere ubrzavaju ireverzibilni procesi, koji olakšavaju *dislokaciju* ljudi i proizvodnih centara. Ovom agresivnom *tempu promjena* današnji se čovjek ne može (bez deformacije ličnosti) prilagoditi.

10) Nesnalaženje čovjeka u procesima koji su doveli u pitanje njegovu *bit i život*, javlja se prije svega kao nemogućnost adaptacije društvenim promjenama. Čovjek više nije u stanju sam tako brzo napuštati osnovne dojučerašnje društvene vrijednosti (kao postepenost, tradiciju, trajnost, kontinuitet, upornost) i prilagođavati se novima (brzina, pokretnost, inovacije, tolerancija). Tako se sukobljen među »dva vremena« mrviti i gubi »dušu«. U tom stanju sociološka urbana stratifikacija malo pomaže, jer je nerealna i trebalo bi »infrasnimanjem« poći dublje i bliže svakidašnjem životu *otuđenog čovjeka*, da bi se pružila realna osnova za vraćanje *kulturne klime* u kojoj mogu nicati cvjetovi nade i vjere u stvaralačku snagu ponovnog »sastavljanja svijeta« u *uzajamnosti svih ljudi svijeta*.

11) San mladosti B. Russela bio je sličan kao svakog misaonog čovjeka ovog doba, tj. da misaoni put krene sa dva prividno suprotna pola (-zišta): od apstraktnog (matematike) prema konkretnim pitanjima života, a druga serija od obrade konkretnih problema ka sve apstraktnijima.

Taj bi kamen »završac« u vrhu pružio mogućnost cjelovitog teorijskog sistema i *unutrašnji* pogled na odnos teorije i prakse.

SOCIOLOGY IN SPATIAL PLANNING

(Summary)

Jugoslav efforts in trying to overcome the gap between the past and the future, in order to come up with the world progress, are followed by some inner contrasts (not understandable at the first sight). Owing to the fact that the extent of the process of urbanization in Yugoslavia is among the lowest in Europe, and on basis of the chosen self-managing social concept of the country, sociology has been given a good chance to avoid panic, to apply the most recent world knowledge and experiences in spatial planning, and to avoid mistakes. At the present moment, characterized by changes in the society, possibilities for the development of urban sociology are particularly favourable, as well as the approach on the scientific basic and real social aspirations that should be researched in the tissue of a man's »everyday life«. Urban sociology has necessarily participated part of the inherited problems, unsolved and accumulated in the world as well as in Yugoslavia, especially after the sudden industrialization when the process of urbanization assumed character of the uncontrolled course (flood) that should be opposed to.

Besides the inherited problems, urban sociology, although rather new, has met the problematics of spatial transformation as well. Gap is the greatest here because towns are not easy to change what asks for redefinition of principal concepts on the relation man—space. Central theoretic theme is the problem concerning the relations of the contents (man and society) as the subject and the form (space) as the object of architecture in urban and spatial planning.

The inherited, on-sided approach to the creative act in projecting the object as such (19th and 20th centuries) saying »the contents should be limited and isolated turned into the form«, has impoverished the contents and separated »social totality«. That is how the fetishism of a design and its derived sub-isms (e. g. functionalism), and splitting (in a man) of the world picture, appear. When the splitting of a man's character (in 18th century) started by industrial procedure, that is by separating »a man worker from his work«, splitting of a human personality was initiated; and now, another process of automatization of social »space« has been initiated, initiating thus, after the industrialization of urbanization, a new process of misunderstanding and dehumanization of a man. Functionalism is the third and last example of »ism« whose long lasting existence has brought about the conflict situation in the society. Those »isms« have not been positive phases of the whole of the great process of synthesis building »in creating our world« in which new »organic social community« (F. L. Wright) can be achieved by permeating all knowledge. The more complex »social« approach of urbanists, as those responsible for the planning of a city, to the problems of a man and space, has led to the dialogue with urban sociologists as to overcome the gap between sociology and predominating outlived and estranged designing principles of architects.

Translated by *Biserka Cesarec*